

УРБОМОРФОЛОШКА АНАЛИЗА НАСЕЉА БЕЛА ЦРКВА У ЦИЉУ УНАПРЕЂЕЊА УРБАНЕ И ФИЗИЧКЕ СТРУКТУРЕ¹

Ана Никовић*, Божидар Манић**, Игор Марић***

рад примљен јуна 2011, рад прихваћен августа 2011.

Апстракт

У раду се разматра настанак и развој урбане структуре Беле Цркве, малог подунавског града у јужном Банату, и даје њена урбоморфолошка анализа, у циљу формирања препорука за будући развој и унапређење квалитета изграђене средине. Истражени су и приказани плански модели на основу којих се одвијао развој овог насеља и чиниоци који су довели до одступања од иницијалне планске концепције, уз кратак осврт на појаву и развој планских насеља у данашњој Војводини. Указује се на специфичне факторе развоја који су довели до атипичности у урбаној структури Беле Цркве и анализира однос типичног и специфичног. Дат је посебан осврт на најзначајније чиниоце који су довели до одступања од строго геометријског облика урбане структуре – на топографију, климу, саобраћај, привреду и демографију. Уочени су проблеми који оптерећују Белу Цркву данас – негативан демографски биланс, економска криза и пропадање постојеће физичке структуре. Аутори закључују да се не може очекивати даљи развој урбане структуре овог насеља у хоризонталним правцима, већ трансформације у оквиру постојеће урбане матрице, у домену урбане реконструкције. Дају се препоруке за даљи плански развој и планске смернице које су у функцији логичног развоја и раста насеља, са посебним нагласком на очување његовог идентитета.

Кључне речи: Бела Црква, урбана структура, урбани блок, морфологија, идентитет

BELA CRKVA URBAN MORPHOLOGY ANALYSIS WITH THE AIM OF IMPROVING URBAN STRUCTURE AND BUILT SPACE

Abstract

The paper represents an analysis of the emergence and development of the urban structure of Bela Crkva, small town in southern Banat Danube area, and gives its urban morphology analysis, in order to make recommendations for future development and improvement of the quality of the built environment. Urban planning models upon which this settlement was developed and the factors that led to deviations from the initial planning concepts, along with a brief overview of the emergence and development of the planned settlements in present-day Vojvodina are explored and presented. Specific factors that led to the emergence of atypical elements in Bela Crkva urban structure are pointed out, and the relationship between typical and specific is analysed. Particular attention was given to the most important factors that led to deviations from strict geometric form, such as topography, climate, transportation, economy and demographics. Problems plaguing Bela Crkva today – negative demographic balance, the economic crisis and the deterioration of the existing built structure – are identified. The authors conclude that one can not expect further development of the urban structure of this settlement in the horizontal direction, but the transformation within the existing urban matrix, in the field of urban reconstruction. Some recommendations for further planning and development planning policies that are used for logical development and growth of settlements, in particular in order to preserve the identity of the village, are proposed.

Key words: *Bela Crkva, urban structure, urban block, morphology, identity*

Увод

Овај рад представља наставак истраживања урбане морфологије насеља кроз формирање пројектантских и урбанистичких класификација, утврђивање тренутног стања и могућих перспектива развоја. Као предмет истраживања анализира се насеље које има јасно постављену урбану матрицу, насталу на темељу унапред датог планског решења, приказују се карактеристике његове урбане структуре и одступања од планског модела, а затим се у контексту уочених специфичности разматра утицај урбане структуре на идентитет насеља. Основни циљ је да се упоредном анализом планских модела и реализованих стања дају препоруке за даљи плански развој којим ће се унапредити квалитет изграђене средине који консеквентно доприноси целокупном развоју насеља.

Предмет истраживања је Бела Црква, насеље у јужном Банату које карактерише релативно дуг и континуиран историјски развој који је имао своје импликације на урбану и физичку структуру, што је као резултат дало компактно насеље са израженим визуелним идентитетом.

Основни проблеми који су идентификовани анализом постојећег стања јесу деградирање постојеће физичке структуре, услед негативног демографског биланса и економске кризе, што се манифестује кроз

¹ Овај рад је настао као резултат истраживања у оквиру научног пројекта *Одрживи просторни развој Подунавља у Србији*, који је у оквиру програма Технолошки развој финансиран од стране Министарства за просвету и науку Републике Србије у периоду од 2011. до краја 2014. године.

*мр Ана Никовић, д. и. а., истраживач-сарадник, **мр Божидар Манић, д. и. а., истраживач-сарадник, ***др Игор Марић, д. и. а., виши научни сарадник, Институт за архитектуру и урбанизам Србије, Булевар краља Александра 73/II, anan@iaus.ac.rs, bozam@iaus.ac.rs, igor@iaus.ac.rs

застаревање грађевинског фонда и стављање ван функције и пропадање читавих грађевинских комплекса услед некорисности. Неопходно је да се будући развој насеља тако усмери да се омогући динамично, али контролисано развијање урбане структуре.

У наредном поглављу рада приказују се у општим цртама развој и реализација идеје плански насталих насеља и њихова појава и развој у Војводини. Трећи део описује и анализира урбану структуру Беле Цркве, која представља плански настало насеље у јужном Банату, типично по узроцима и иницијалном поступку настајања, али специфично по реализацији која је уследила у садејству планског решења и конкретних услова локације. У четвртном делу анализирају се утицаји урбане структуре на идентитет насеља и могућности да се будући развој усмери и усклади са духом насеља. Закључно се још једном даје осврт на однос планова и реализованих решења, указује на фиксне и динамичне елементе у систему планирања и дају препоруке за даљи развој.

ПЛАНСКИ РАЗВОЈ НАСЕЉА И ЊИХОВА ИМПЛИКАЦИЈА НА УРБАНУ СТРУКТУРУ

Плански развој насеља карактерише геометријски принцип генерисања урбане матрице, засноване на ортогоналној мрежи улица. Овај принцип развоја, који генерише високо уређене геометријске форме, присутан је у читавој историји развоја насеља када је био неопходан њихов брз физички развој – радни кампови у Египту, грчки колонијални градови, римски војни кампови, или када се користио као средство демонстрације политичке, религиозне, економске моћи – агоре, комплекси храмова и палата.

Плански настала насеља у Војводини карактерише композиција геометријског карактера настала као последица спољне интервенције техничке природе (Којић, 1961). Највећи део ових насеља настаје у периоду друге половине 18. века под утицајем Аустрије, у циљу брзе изградње нових насеља, за потребе колонизације од стране немачког становништва (Пушић, 1987).

Појава и развој плански насталих насеља у Војводини

Основни плански модел војвођанских насеља, с обзиром да је знатан број грађевинских плански, јесте правоугаони или квадратни облик насеља са решеткастом мрежом улица које опет формирају правилне правоугаоне или квадратне основе. Четвртина насеља изграђена је према овом моделу, док се код осталих одступало од правилних форми услед стихијске градње и орохидрографских услова, који нису дозвољавали стриктну примену планова (Ђурчић, 2004). До деформације правилног облика основе долазило је или плански, када су у оригиналне планове уношене измене са циљем прилагођавања топографским условима, или у току саме

изградње насеља услед немогућности да се план спроведе на појединим деловима због затечених услова. Ђурчић класификује насеља према облику основе на она са: четвороугаоном, издуженом, овалном, крстастом и осталом (углавном неправилном) основом (Ђурчић, 2004). У Банату су, према истом извору, највише заступљена насеља са четвороугаоном и неправилном основом.

Иако настају по унапред утврђеном плану, у складу са тадашњом праксом у Хабсбуршкој монархији и потребом за брзим развојем насеља у периоду велике колонизације од стране немачког становништва у другој половини 18. века, војвођанска насеља, међу њима и Бела Црква, показују специфичности у развоју које се могу издвојити као кључни чиниоци њиховог идентитета. Пушић управо период друге половине 18. и прве половине 19. века, када војвођанска насеља добијају статус слободних градова или граничарских комунитета, узима као онај у ком се почињу појављивати елементи кључни за препознатљивост војвођанских градова. Прва карактеристика коју наводи је становање, као доминантна градска функција која обележава војвођанска насеља. Друго обележје је органски моноцентричан развој, где становање као доминантна функција нараста око урбонуклеуса. Пушић разликује три морфолошке целине које се диференцирају у основи војвођанског града: централни, прелазни и периферни део, што чини још једну типичну морфолошку карактеристику. Градски центар представља скуп традиционалног урбанистичког репертоара из времена спонтаног развоја. Прелазни део ће се, у односу на матрицу формиране у неким ранијим периодима, највише мењати. Периферни делови понављају слику војвођанског села. Треће обележје као чинилац генезе урбане морфологије јесте регулација, постављање објеката на уличну линију, што као резултат даје затворени блок као основни тип урбаног блока у војвођанским насељима. Густина изграђености и величине блокова обрнуто су пропорционални, јер густина изграђености опада, а величина блокова расте од центра ка периферији.

Пушић описује општу слику и силуету војвођанског града као ниског панонског града са доминантном приземном изградњом у стамбеним зонама и акцентима вертикалног диференцирања у централном делу. Анализирајући архитектонску типологију војвођанских насеља он уочава три типа куће. Први тип куће у војвођанским градовима је онај који настаје од приземне троделне сеоске куће, како у погледу просторне организације, тако и у односу на грађевински материјал – земљани набој и трску. Други тип настаје од првог надградњом, и даје једносратне, ређе двосратне, грађевине, а поред стамбене у кућама се јављају и трговачке делатности. Трећи тип зграда су јавне зграде монументалног архитектонског израза са обележјима свих архитектонских стилова.

РАЗВОЈ УРБАНЕ СТРУКТУРЕ НАСЕЉА БЕЛА ЦРКВА

Историјски развој

Бела Црква се налази у југоисточном делу Војводине, у крајњем југоисточном делу Баната и представља средиште истоимене општине. Историјски извори помињу насеље на територији Беле Цркве још у 14. веку, мада археолошка налазишта сведоче да је атар града био насељен још у праисторијско доба. Зачеци насеља у облику у коме данас постоји везују се за 18. век, тачније за 1717. год., када га је основао аустријски војсковођа и гувернер Тамишког Баната, гроф Клаудије Флоримунд Мерси. Првобитни становници били су немачки колонисти, а насеље је бројало 450 становника и 100 кућа, да би се до 1777. год. број становника попео до 2798. Срби су почели да насељавају Белу Цркву 1751. год. долазећи из суседних српских села основаних у 15. веку и из Ђердапске клисуре. Населили су се непосредно под брегом и тако је настао такозвани Српски брег, односно Српски сокак (данашње улице Светосавска и Милетићева). Румуни су населили Белу Цркву после Аустријско-турског рата, у периоду 1788-1791. год. када су Турци продрли код Оршаве, па је око 20000 Румуна побегло у западни Банат. У другој половини 18. века у Банат су се досељавали и Мађари, од којих се већи број породица настанио и у Белој Цркви (Бодо, 2009). Током свог постојања насеље је прошло кроз периоде смене власти, рушења и обнове.

Према студији Завода за заштиту споменика културе из Панчева, са историјског становишта Бела Црква представља типичан пример развоја града из периода Војне границе (Сл. 1), у којем и данас живе припадници великог броја различитих народа који су позитивно утицали на развој града и његов специфичан дух.

Настанак и развој урбане структуре

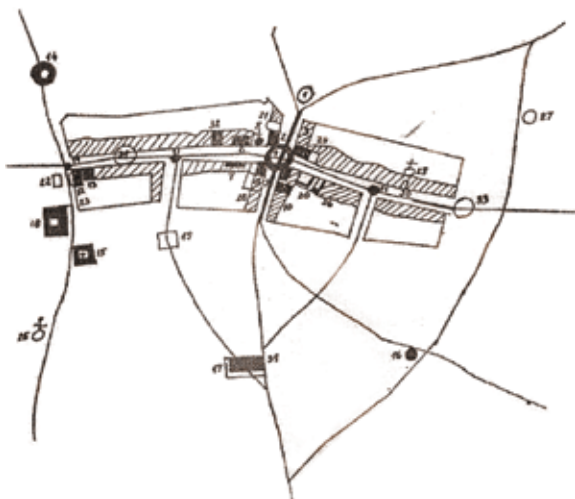
Белу Цркву карактерише континуитет у урбанистичком и архитектонском развоју. Насеље је настало плански, развијајући се од севера према југу дуж главне улице. Облици блокова и правци пружања улица нису формирану у строго ортогоналној шеми, као што је обично случај код плански насталих насеља, већ се јављају неправилности које су резултат тражења најповољнијих праваца пружања улица, у зависности од природних карактеристика терена или праћења већ формираних траса путева.

Захваљујући чињеници да се град од самих почетака развијао на основу техничке документације, његов урбанистички развој може се пратити читањем старих планова. Месни план за насеље израдили су инжењерски официри према пројекту и инструкцији о уређењу Баната. Најстарији план потиче из 1737. год. и на њему се могу пронаћи првобитне зграде груписане дуж три улице: главне, Црквене и Вршачке, на чијем раскршћу се налазила пијаца као центар друштвеног живота (Сл. 2).

Сл. 1.
Граница и подела управе у Банату, 1918. год.
и Војна граница до 1872. године

Fig. 1.
Borders and administrative division of Banat in
1918, and Military Frontier until 1872

Сл. 2.
План Беле Цркве из 1737. год. са допуном
планова из 1752, 1762. до 1774. године

Fig. 2.
Bela Crkva year 1737 map, with maps from
1752, 1762 to 1774 in addition

У односу на данашњи облик насеља, зачетак урбане структуре није у центру, како би се очекивало према Пушићевој карактеризацији војвођанских насеља, већ је померен уз саму горњу ивицу насеља, око католичке цркве, где је формирана пијаца. У плану из 1717. год. можемо уочити ортогоналну схему модификовану правцем изохипси терена која обухвата неколико блокова са објектима на регулацији, а који формирају трасе данашњих улица 1. октобра (некадашња Главна улица која је задржала ту функцију током времена и након промене имена) и Милетићеве (Сл. 9).

Главна улица, која представља основни правац и кичму развоја насеља и протеже се правцем север-југ, наставак је пута који долази од Оравице и Банатских планина. Овај пут је био најкраћа веза Банатских планина и овог дела Панонске низије, али га је 1918. год. пресекла државна граница, тако да је изгубио ранији значај. Међутим, на његовој траси је главна улица Беле Цркве, данашња Улица 1. октобра, као најмаркантнији траг ранијег значаја тог пута. Даљи развој урбане структуре одвијао се дуж главне улице ка југу насеља, тако да се и данашњи друштвени центар простире дуж ње линеарно, а не концентрично¹. Први план из периода после прикључења Беле Цркве Војној граници потиче из 1775. год. и на њему се види урбана структура која сада већ броји петнаестак блокова са припадајућим улицама, који се развијају ширењем ка југу (Сл. 3).

Најзначајнији период изградње Беле Цркве траје у периоду од 1838. до 1871. год., у оквиру ког су изграђене и најважније друштвене зграде у главној улици (1840-1845. године). За овај период релевантан је план из 1840. год. у коме су приказане 24 улице, од којих су најважније: Пијачна (тадашњи назив за главну улицу), Вршачка, Српскоцрквена, Фабричка, Венделини, Саска, Кусићка. Из поменутог плана, на коме су учтане допуне до 1871. год. (Сл. 4), види се да се град развијао даље према југу на исти начин као у претходном периоду: блокови мањих димензија формиран су дуж главне улице, а већих димензија и издуженог облика према периферији.

У овом периоду изграђене су и трасе спољне саобраћајне везе – 6 путева који су водили из града у Врачевгај, Црвену Цркву, Крушчицу, Кусић, Калуђерово и Чешко село. Са њима се поклапају трасе данашњих најзначајних саобраћајница које се пружају у правцу исток-запад и повезују Бела Цркву са окружењем – државни пут другог реда (раније регионални пут) Р-115 (Београдска улица у делу пута кроз насеље) и државни пут првог реда (раније магистрални пут) М 7.1. (Улица Соње Маринковић у делу пута кроз насеље). У овом периоду извршено је прво калдрмисање главне и Црквене улице (Сл. 5).

Сл. 3.
План Беле Цркве из 1775. год. са допуном планова из 1777/1786, 1801/1802. до 1838. године
Fig. 3.
Bela Crkva year 1775 map, with maps from 1777/1786, 1801/1802 to 1838 in addition

Сл. 4.
План Беле Цркве из 1840. год. са допуном до 1871. године
Fig. 4.
Bela Crkva year 1840 map, with 1871 addition

Сл. 5.
Скица калдрмисања главне улице
Fig. 5.
Main street cobbling drawing

¹ Генералним планом главна улица је евидентирана као просторна културно-историјска целина са заштићеном околином. Као таква, она представља друштвени центар града и обухвата све објекте на уличном фронту са Планом дефинисаним припадајућим површинама у залеђу, парк и пијаца са припадајућим објектима, као и објекте који су проглашени или су у процедури за добијање статуса споменика културе.

Сл. 6.
Бела Црква; Данашњи план града
Fig. 6.
Bela Crkva today

У урбаној структури насеља очљиве су, поред основног, иницијалног правца главне улице, који је временом израстао у културни и друштвени центар града, и друге две кључне трасе које се протежу правцем исток-запад и поклапају са правцем главних саобраћајница – правцем Београдске улице и Улице Соње Маринковић. Док је први правац главне улице концентрисао најважније друштвене функције и објекте, друга два правца су кључна за формирање урбане структуре и типичну издуженост читавог насеља и блокова који су се својом дужином страном оријентисали на ове саобраћајнице.

Поред друштвеног центра у зони главне улице, по својој морфологији издвајају се стари стамбени блокови у зони ужег центра, нови стамбени блокови у ширем центру и нови стамбени блокови и индустријски објекти на периферији насеља. У центру је густина градње већа, улице су затворене кућама, честе су једносратне куће са продавницама и занатским радњама у приземљу. На периферијама се углавном граде приземне куће са економским двориштем, а у новије време и вишеспратнице.

Блокови су типични за урбану структуру војвођанских насеља, затворене урбанистичке целине где се поштује принцип изградње објеката на регулационој линији улице. Величина блокова се повећава од центра ка периферији насеља, док се густина изграђености смањује.

Када се посматра данашњи план улица Беле Цркве (Сл. 6) може се уочити да се облик и урбана структура нису значајно променили у односу на план из 1871. године. Задржани су главни саобраћајни правци и позиција друштвеног центра дуж главне улице.

Анализом физичке структуре уочавају се зона друштвеног центра, зона становања и индустријске зоне. Зона друштвеног центра налази се дуж главне улице и у њој су лоцирани најзначајнији јавни објекти: српска православна црква Св. Петра и

Сл. 7.
Низ кућа у главној улици са зградом Архива (лево) и вилом Даницом (десно)
Fig. 7.
Main street row buildings with the Archive building (left) and Villa Danica (right)

Павла, румунска православна црква, Ватрогасни дом, зграда Музеја, зграда Архива, библиотеке и читаонице итд. Најзначајнији објекти настали крајем 18. века саграђени су у барокном стилу, а крајем 19. века град добија обележје бечке сецесије, што се манифестовало изградњом бројних вила, од којих је у свом изворном облику у потпуности сачувана вила Даница (Сл. 7), која се такође налази у Улици 1. октобра. Зона

становања практично обухвата највећи део насеља и може се грубо поделити на подзоне. Прва подзона била би она у којој се налазе најстарије куће, углавном приземне или једносратне зграде, а које су углавном у централном делу насеља. Друга би била она у којој се налазе приземне и једносратне куће које су настајале у каснијим периодима, а трећа она у којој доминирају стамбене вишеспратнице настале у 20. веку и она се налази углавном на периферији насеља.

Зона индустрије углавном се развија на периферији, у оквиру већих блокова, а на дистанци у односу на постојеће стамбено ткиво. Нарастање и погушћивање урбане структуре доводи до приближавања зоне становања и зоне индустрије и ту се отвара поље истраживања могућности интерполације контактних зона ових подручја. Осим тога, депопулација и одумирање привреде последњих година, које је довело до тога да су неки индустријски објекти ван функције, отвара и питање њихове реконструкције, с обзиром да је углавном реч о квалитетном грађевинском фонду који је упутно задржати. Посебно место у физичкој структури Беле Цркве имају војни објекти, као заоставштина историјских услова развоја, који такође нису у функцији, а представљају историјску знаменитост коју је потребно ревитализовати путем интерполације нових садржаја (Сл. 8).

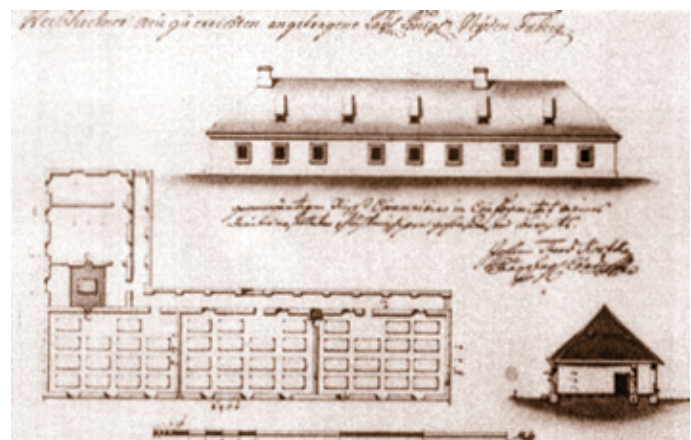
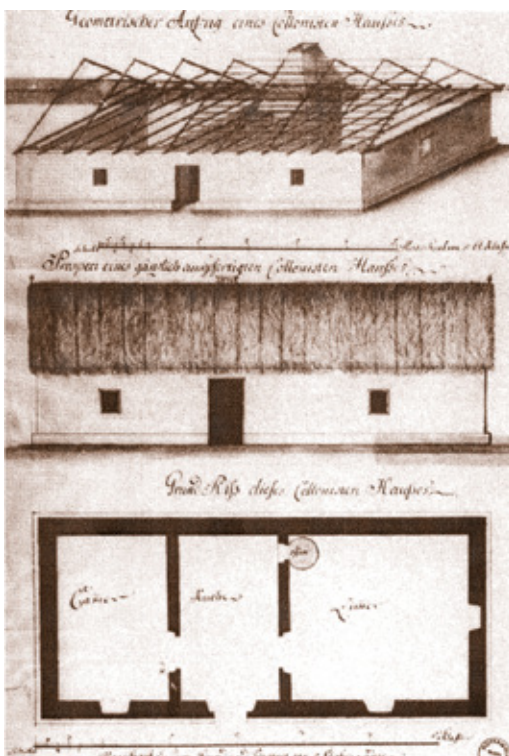
Физичка структура развијала се уређено, у складу са планским развојем града, на основу техничке документације (Сл. 9). Изградња стамбених кућа предвиђена је од тврдог материјала, а од 1727. год. одвијала се у складу са *Уредбом о стамбеној изградњи и становима* (Штегер, 1982). Према *Правилнику за војну границу* из 1792.

Сл. 8.

Зграда Старе касарне (лево) и вила Милошевић у Улици Жарка Зрењанина (десно)

Fig. 8.

Old military barrack (left) and Villa Milošević in Žarka Zrenjanina st. (right)

Сл. 9.

Планови зграда из 18. века; Типична колонистичка кућа (лево) и фабрика свиле (десно)

Fig. 9.

XVIII century buildings plans; Typical colonist house (left)

год. (чл. 24 и 25, Историјски архив, Бела Црква) предвиђени су посебни прописи за градњу кућа и улица, који између осталог налажу да се куће граде на регулацији, а из разлога симетричности улице. Забрањено је нарушавање изгледа улице правилима да се подрумска врата не граде на јавним тротоарима, да се ограде испред кућа поруше и врата у линију са кућом. Регулисана је безбедност на улици одредбама да се стрехе подупру стубовима, а летећи чардаци скину итд. (Штегер, 1982). Постојање урбанистичке и грађевинске регулативе резултовало је уређеним урбаним склопом града.

УТИЦАЈ УРБАНЕ СТРУКТУРЕ НА ИДЕНТИТЕТ НАСЕЉА

Једна од могућих класификација урбаних форми јесте она која их повезује са геометријским, односно органским принципом настајања. Притом је први принцип карактеристичан за плански настала насеља, док се други повезује са традиционалним насељима прошлости, која су настајала спонтано, резултујући специфичном органском формом. Извесни позитивни ликовни и функционални квалитети традиционалних насеља, као што су сложеност, слојевитост, компактност, хијерархичност и надасве хумана размера, директно се повезују са органским карактером њихове урбане матрице. Са друге стране, основни недостатак плански насталих насеља заснованих на строго ортогоналној схеми је монотонија, визуелна уједначеност физичке структуре, а често и читавих улица, блокова, одсуство неочекиваних визура и урбаних репера. У случају савремених планова градова, заснованих на ортогоналној мрежи саобраћајница која је примерена оптималном функционисању моторног саобраћаја, јавља се и проблем одсуства хумане размере (Перовић, 2008).

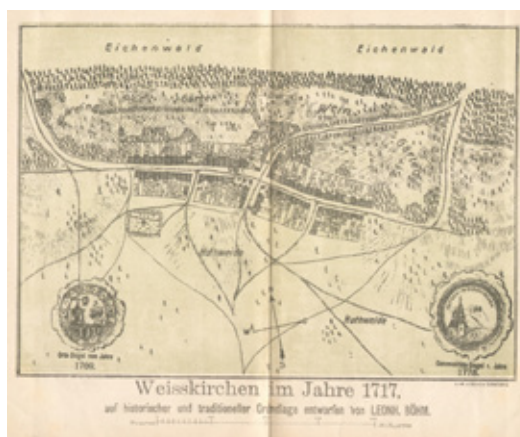
Случај Беле Цркве указује на савремено насеље које је настало на основу плана, али чија је размера примерена пешаку, с обзиром на време настајања. Притом, специфични фактори локације условили су да се одступи од строге примене плана, што је довело до карактеристичног облика насеља које уместо круте ортогоналне схеме има облик деформисаног правоугаоника са помереном мрежом улица, које уместо истоветних, формирају различите блокове и урбане амбијенте. На тај начин урбана структура Беле Цркве настаје на темељу типског плана који је био инструмент за брзу изградњу нових насеља у време Хабсбуршке монархије, али у крајњем исходу има карактеристике неке врсте спонтане изградње, која је проистекла из прилагођавања плана конкретним условима локације. Кључни фактори који су утицали да се у развоју урбане структуре одступи од једног строго геометријског облика су: топографија, климатски услови, саобраћај, привреда и демографска структура.

Топографија

Природна средина има значајну улогу за будући развој града, а за урбанистичко пројектовање од нарочитог значаја су рељеф, састав тла, зеленило, вода и климат (Максимовић, 1957). У случају Беле Цркве, топографија и микроклиматски услови довели су до специфичног развоја и формирања урбане структуре.

Бела Црква није типично војвођанско насеље на равном терену, већ се налази у котлини, тачније на северном обронку белоцркванске котлине, пошто су ту терени виши и оцедитији од терена на југу уз Неру, а са друге стране, северније уз град је висока абразиона површ са земљиштима одличним за узгој винове лозе, што је насеље заштитило од плављења, које је уобичајен проблем војвођанских насеља.

Будући да се Хиподамусов мрежни план града може доследно применити само на равном терену, облици блокова нису формиран у строго ортогоналној схеми као код већине плански основаних насеља у Војводини, већ се јављају неправилности које су резултат тражења најповољнијих праваца пружања улица. Већ на најстаријој гравири Беле Цркве из 1717. год. уочљиво је прилагођавање плана правцу изохипси и облику терена (Сл. 10).

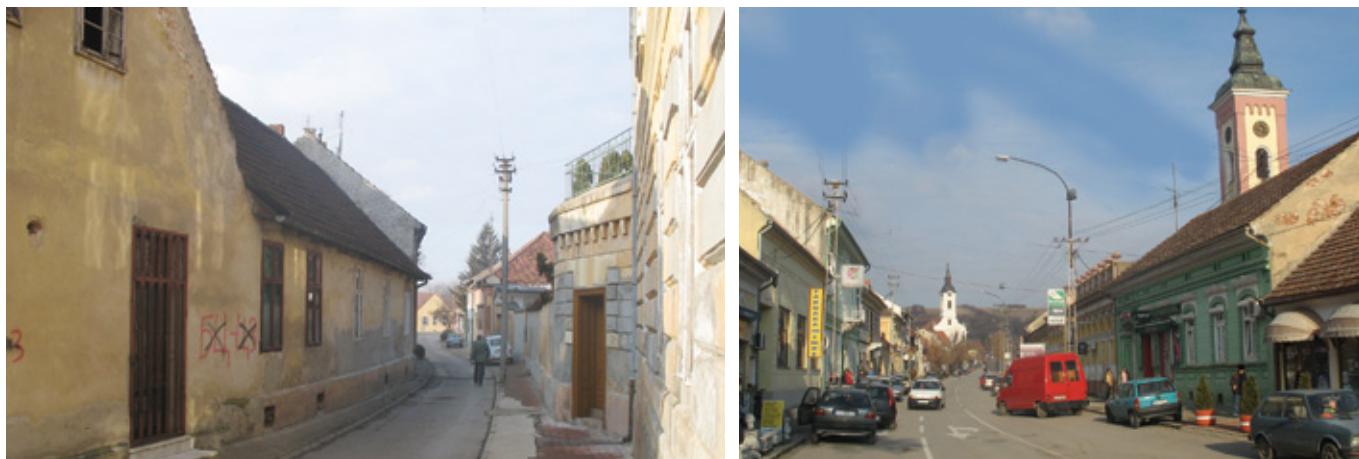

Сл. 10.

Иницијални план града – гравира из 1717. године.

Fig. 10.

Initial city plan – engraving, 1717.

Сл. 11.

Допринос рељефа сликовитости урбаних амбијената; Улица Пионирска (лево) и Главна улица, поглед ка северу (десно)

Fig. 11.

Picturesque urban ambients as the result of land relief; Pionirska street (left) and Main street, view to the north (right)

Рељеф је значајан чинилац у просторној композицији града, стварању карактеристичних амбијената, слике и силуете града (Сл. 11).

Климатски услови

Други битан фактор из групе природних услова је микроклимат града, чију специфичност у случају Беле Цркве чине јаки ветрови – кошава која дува у правцу северозапада и доноси кишу и северац, хладан ветар који најчешће дува зими. Ове микроклиматске специфичности рефлектовале су се на извесна померања у планској матрици Беле Цркве, што је довело до типичног смицања управних уличних праваца. Овај, условно речено деформитет планске матрице присутан је код већине војвођанских насеља у циљу ублажавања неповољних климатских услова, што је указало на то да није реч о неправилности, већ о законитости у извођењу.

Други значајан климатски фактор су атмосферске падавине, посебно велика количина „падинских“ вода у време обилних падавина и сезонских временских непогода, које се са побрђа из правца севера (надморске висине 100-165 м) сливају према реци Нери на југу и периодично угрожавају насеље (надморске висине од 80-95 м) поплавама (последња велика поплава се догодила 1975. године). Из тог разлога изграђена је мрежа канала, од којих су неки постављени ободно, а неки у саобраћајницама. Овакав начин решавања проблема утицао је и на формирање уличне матрице, тако да главне градске саобраћајнице постављене у правцу север-југ, данашње улице 1. октобра и Војске Југославије, истовремено прихватају и воде атмосферске падавине у правцу Нере.

С друге стране, постоје и позитивни ефекти климе (нпр. свежије ноћи лети), али овај фактор, иако доприноси квалитету живота, није био тако значајан и са непосредним утицајем на формирање урбане матрице као поменути негативни чиниоци.

Саобраћај

Урбанистички склоп савременог града као и могућност његовог планског развоја, најтешње су повезани са функционисањем унутрашњег и спољног саобраћаја. Притом, саобраћајна мрежа представља веома чврст и фиксиран елемент урбаног склопа, који када се једном учврсти, веома се тешко и споро мења (Максимовић, 1957). Осим тога, физичка структура града примарно се развија дуж саобраћајних праваца као просторних доминанти.

Главни путеви имају правац исток-запад и повезују планинско залеђе на истоку са низијским делом Баната на западу. Принцип развоја насеља дуж главних путева довео је до облика насеља које је издужено управо у правцу исток-запад, као што су и поједини блокови унутар насеља.

Током историјског развоја, саобраћај је битно утицао најпре на пораст броја становника, а консеквентно и на ширење насеља и развој урбане структуре. Једна од прекретница у развоју Беле Цркве била је појава железнице, тј. повезивање са центрима у околини. Године 1856. поред насеља пролази прва железничка пруга Темишвар-Оравица-Јасеново-Базјаш и тада је изграђена железничка станица. Након две године, 1858. год., изграђена је и пруга Јасеново-Вршац. То је дало нови полет развоју, што се одразило и на величину насеља. Нагли пораст броја становника био је резултат масовних досељавања. Године 1869. овде живи 8284, а 1910. год. 10181 становник. Својом позицијом на западном рубу насеља, пруга је утицала на ограничавање даљег развоја у том правцу и дефинисање границе места. Након разграничења Краљевине СХС и Румуније, после Првог светског рата, Бела Црква је одсечена од Оравице и Базјаша и нашла се на „слепом колосеку“, те је железнички саобраћај изгубио на значају и готово замро.

Привредне функције

Поред становања као доминантне функције, развој урбане структуре Беле Цркве значајно су одредиле привредне функције, пољопривреда и индустрија у првом реду. Аграрна функција била је одлучујућа за позицију насеља, што је довело до тога да се град развијао од садашње северне периферије, због близине плодног земљишта погодног за виноградарство, које се налази у залеђу. То је определило првобитни положај центра, као и типичан правац ширења града од севера ка југу, а не концентрично у односу на данашње средиште насеља. Од 19. века развија се индустрија. Отварају се бројне фабрике – крајем 18. века отворена је фабрика свиле, а у 19. веку су отворене: фабрика ликера, млин, барутана, шљункара, фабрика турпија, штавионица кожа, кланица и фабрика ципела. Највећи број фабрика и других привредних објеката налази се на западној периферији у околини железничке станице. Данас је за привреду и даље важна пољопривреда и производња грожђа и воћа. Поред тога, у новије време отворене су: фабрика металних грађевинских конструкција, бетонских конструкција, конфекције, керамичких плочица, фабрика намештаја и штампарија.

Демографска структура

Белу Цркву карактерише мултиетничност која се испољила и на нивоу физичких структура, у начину грађења стамбених објеката са типовима тзв. немачке куће, српске куће, румунске куће, што је дало специфичан карактер читавим стамбеним квартовима. Мултиконфесионалност огледа се такође и у силуети града, кроз присуство више вертикалних акцената – објеката српске православне, румунске православне, католичке, руске цркве, а некада и синагоге (порушена после Другог светског рата). У истовременој појави разних стилских елемената огледа се дух грађанства овог града, историјски значај, као и географски положај, традиционалност становништва и градских институција. Таква архитектура израз је посебних историјских услова развоја Беле Цркве у оквиру Војне границе, а и сталешког припадништва и развоја његових градитеља. Посебан печат развоју насеља дали су немачки колонисти који су до краја Другог светског рата чинили већину становништва. У послератном периоду долази до прилива претежно српског становништва из јужне Србије, Босне и Херцеговине и Хрватске, који са собом доносе нешто другачије културно наслеђе. Ова промена у структури становништва допринела је лакшем прихватању неких нових форми урбане структуре, као што је на пример слободностојећа кућа, која доминира у новонасталим деловима Беле Цркве.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Препоруке за даљи развој урбане структуре

Као што је приказано, урбана структура Беле Цркве развијала се на начин којим је идеализована форма плана прилагођавана природном и друштвеном контексту. Град 20. века се, према Шумахеру, у физичком погледу испољава као комбинација два једноставна концепта: традиционалног града са својим урбаним репертоаром и града у парку, савременог града чија је урбана структура заснована на мултипликацији сведеног броја типова отворених блокова правилног облика. Притом, први није примерен модерним потребама, а други исувише иде за економским притисцима и приоритетима не остварујући хуману размену, из чега следи тражење средњег решења, које он дефинише као „контекстуализам“, који подразумева истицање контекста као кључног фактора развоја урбане форме (Шумахер, 1971). Појам идентитета, који подразумева једнакост са самим собом, али и разликовање од другог, у савременој теорији се посматра не као коначно стање, већ као процес у којем је контекст један од кључних чинилаца, чија свака промена изнова утиче на формирање идентитета (Игњатовић, 2007).

С обзиром на неповољно економско стање, негативан демографски биланс, чињеницу да део грађевинског фонда који је у добром стању није у функцији, не може се очекивати да се урбана структура Беле Цркве даље проширује у хоризонталним правцима. Основне препоруке за планско усмеравање њеног будућег развоја су у домену урбане реконструкције. У том смислу, неопходно је поштовати неке опште принципе реконструкције, као што су: усклађеност са природним процесима раста града, подређеност постојећој организацији урбаног ткива, обликовање које поштује постојеће стање, побољшање и доградња онога што већ постоји а не формирање сасвим нових целина и склопова, промена функције објеката у циљу прилагођавања потребама које се временом мењају (Перовић, 2008). Основна теза је да се природни процеси града не смеју занемаривати, а да је сврха урбанистичког планирања да се створи структурни оквир, заснован на научним анализама, у ком се они могу несметано одвијати.

Будуће трансформације урбане структуре највероватније ће се одвијати у оквиру постојеће урбане матрице, а на нивоу појединих елемената, пре свега урбаних блокова. У актуелном *Генералном плану Беле Цркве*, насељска територија подељена је на блокове (Сл. 12), територијалне целине које су нумерисане у графичком делу и за које су у тексту Плана дата упутства за даљу разраду. Према томе, урбана структура подељена је на физички статичне елементе у којима је могућа промена функције или интензитет коришћења блока, али без промене физичких димензија.

Сл. 12.
Генерални план Беле Цркве; План намене површина са поделом урбане структуре на функционалне блокове

Fig. 12.

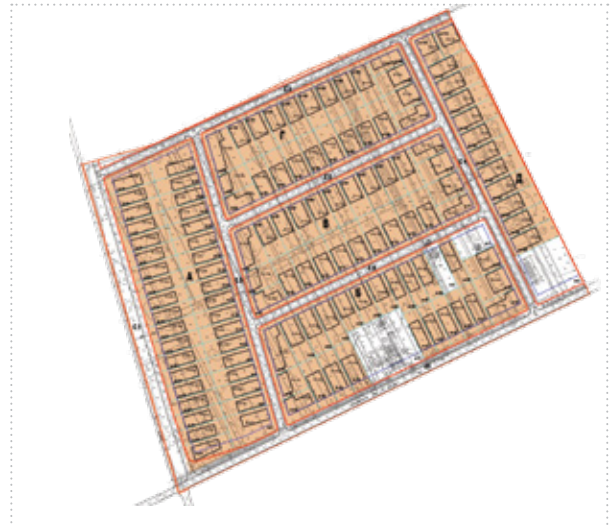
Bela Crkva Master plan; Land use plan, with the division of urban structure to functional blocks

Сл. 13.

План детаљне регулације за део блока 23 (лево) и План детаљне регулације за блок 27 (десно).

Fig. 13.

Urban plan of the part of block 23 (left) and Urban plan of the block 27 (right).

Истраживања која се спроводе у склопу научних пројеката у Институту за архитектуру и урбанизам Србије повезана су са истраживањима за потребе израде планова детаљне регулације за два блока у Белој Цркви (Сл. 13), која се налазе у оквиру постојећег урбаног ткива, али су делимично или потпуно неизграђени (План детаљне регулације за део блока 23, План детаљне регулације блока 27, 2011). У случају блока 23, реч је о отвореном типу стамбеног блока у коме је досадашња изградња реализована према постојећој урбанистичкој документацији, а чине га вишеспратни стамбени објекти чији архитектонски и урбанистички концепт одговара стамбеним насељима 20. века. Блок 27 налази се на једној од најатрактивнијих локација у Белој Цркви, на самом улазу у насеље, одвојен путем од главног градског језера. Једине изграђене објекте у блоку представљају бензинска пумпа која није у функцији, објекат мале привреде и неколико помоћних приземних објеката, што укупно чини незнатан проценат његове изграђености. И у једном и у другом случају, највећи део блока је неизграђено и неуређено земљиште, које се плановима приводи намени у циљу формирања

јединствених архитектонско-урбанистичких целина, односно нових урбаних блокова (Никовић, Манић, 2011).

И поред тога што се планске смернице односе на појединачне блокове, Генералним планом Беле Цркве дефинишу се правила и услови за формирање урбаног пејсажа насеља као један од основних циљева који треба да буде достигнут (Генерални план Беле Цркве, 2004). Било који елемент урбаног простора, поред тога што је целина за себе, представља саставни део ширег просторног окружења (Ђокић, 2003).

Једно од полазишта овог рада било је уверење да се може говорити о идентитету места и о елементима који учествују у стварању његове препознатљивости и различитости у односу на друга. Међу елементима који сачињавају идентитет су, када је реч о насељима, осим природних карактеристика и просторне и визуелне карактеристике изграђене средине. Идентитет и препознатљивост која из њега може да следи, посебно доприносе туристичкој атрактивности и омогућавају издвајање из опште туристичке понуде и брендирање, што може да буде део стратегије развоја туризма у Белој Цркви (Марић, Богданов, Манић, 2009).

Закључак

Бела Црква представља војвођански град чија је урбана структура иницијално конципирана као строго ортогонална планска схема. Планске концепције засноване на крутој геометриској матрици развијале су се и примењивале током читаве историје развоја насеља. Са урбоморфолошког аспекта идентитета насеља, плански настала насеља често карактерише мањак одређених визуелних квалитета који су својствени насељима и градовима који су настајали спонтано, а што је резултовало органском формом града, компактношћу урбане структуре и урбаном слојевитошћу. Овај контраст нарочито долази до изражаја ако упоредимо традиционална насеља прошлости и савремене плански настале градове који својом размером прилагођеном аутомобилу, а не пешаку, још више губе у контексту једног интегралног доживљаја урбаног простора.

Међутим, анализом развоја урбане структуре Беле Цркве дошло се до закључка да примена планске матрице може уродити позитивним ефектима и карактеристикама урбане структуре, ако се примени на начин који најбоље сублимира детерминисаност и егзактност планског поступка, са једне стране, и специфичност појединог места у смислу уважавања природних и створених фактора развоја који утичу на урбани облик тако што га на себи својствен начин мењају и деформишу. У случају Беле Цркве, кључни фактори њеног специфичног развоја били су: природни и геополитички положај, историјски услови настанка, развој привреде, (најпре пољопривреде, а затим индустрије у каснијим периодима) и развој саобраћаја – железнице и путних праваца. Захваљујући континуираном развоју од половине 18. века, Бела Црква представља компактно урбано насеље са идентитетом у коме су јасно оцртане контуре иницијалне планске концепције засноване на крутој ортогоналној матрици.

Може се закључити да обликовање градова представља један дуг, континуиран и интегришући поступак у коме примена геометрије може бити корисно средство у почетној фази планирања. Ово је заправо упућено и оним планским концепцијама које на силу покушавају да насељима и градовима наметну „дух“ тако што пресликавају насеља прошлости, њихову неправилну матрицу итд. Иако и ови поступци могу бити плодотворни у случају да уважавају мултидисциплинарност приступа и интегришу све потребне аспекте планирања, а посебно у смислу димензија које су примерене савременим потребама, овде је показано да не треба избегавати геометријски принцип који након подвргавања дејству сложених фактора локације, добија карактеристичан визуелни израз.

Литература

- Bodo, B. (koord.), (2009): *Hronologija banatskih gradova*, Pojekt *Promireg*, Izrada i promovisanje novog vaspitnog priručnika za oblasnu koheziju, Temišvar, *Fondacija Dijaspора*, str. 18-23.
- Đokić, V. (2003): *Uticaj morfoloških karakteristika prostora na njegovu sagledljivost i prepoznatljivost*, *Arhitektura i urbanizam* **12/13**, str. 73-84.
- Ignjatović, A. (2007): *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904-1941*, Beograd, *Građevinska knjiga*
- Kojić, B. (1961): *Naselja u Vojvodini – geneza, sadržina i urbanistička struktura prema arhivskim tehničkim podacima*, Beograd, *SANU*
- Maksimović, B. (1957): *Urbanizam*, Beograd, *SANU, Građevinska knjiga*
- Marić, I., A. Bogdanov, B. Manić, (2009): *Arhitektura vila kao element identiteta Vrnjačke Banje*, *Arhitektura i urbanizam* **26**, str. 36-44.
- Niković, A., B. Manić, (2011): *Principi izgradnje novog urbanog bloka na primeru naselja Bela Crkva*, *Savremeno graditeljstvo* **7**, str. 38-48.
- Perović, M. (2008): *Iskustva prošlosti*, Beograd, *Građevinska knjiga*
- Pušić, Lj. (1987): *Urbanistički razvoj gradova u Vojvodini u XIX i prvoj polovini XX veka*, Novi Sad, *Matica srpska*
- Čurčić, S. (2004): *Naselja Banata. Geografske karakteristike*, Novi Sad, *Matica srpska*, str. 7-75, 279-299 i 387-389.
- Šteger, R. (1982): *Bela Crkva u 18. i 19. veku*, Novi Sad/Bela Crkva, str. 97.
- Šumaher, T. (1971): *Kontekstualizam: Urbanistički ideali i deformacije*, u Perović, M. (ur.) (2009): *Antologija teorija arhitekture XX veka*, Beograd, *Građevinska knjiga*

Документација

- Генерални план Беле Цркве* (2004), Завод за урбанизам Војводине – Нови Сад
- Услови чувања, одржавања и коришћења културних добара и добара која уживају претходну заштиту и мере заштите за потребе израде *Генералног урбанистичког плана Беле Цркве* (2003), Завод за заштиту споменика културе у Панчеву
- План детаљне регулације за део блока 23 (насеље Расадник 2) у Белој Цркви* (усвојен 2011), Институт за архитектуру и урбанизам Србије
- План детаљне регулације блока 27 у Белој Цркви* (концепт плана прихваћен 2011), Институт за архитектуру и урбанизам Србије

Извори илустрација

- Сл. 1. Услови чувања, одржавања и коришћења културних добара и добара која уживају претходну заштиту и мере заштите за потребе израде *Генералног урбанистичког плана Беле Цркве* (2003)
- Сл. 2. исто
- Сл. 3. исто
- Сл. 4. исто
- Сл. 5. Историјски архив Бела Црква, фонд Магистрат Бела Црква
- Сл. 6. мапа преузета са www.planplus.rs и графички обрађена
- Сл. 7. фотографисао Б. Бојанић
- Сл. 8. исто
- Сл. 9. Историјски архив Бела Црква, фонд Магистрат Бела Црква
- Сл. 10. исто
- Сл. 11. фотографије аутора рада
- Сл. 12. *Генерални план Беле Цркве* (2004)
- Сл. 13. *План детаљне регулације за део блока 23 у Белој Цркви и План детаљне регулације блока 27 у Белој Цркви*